

Agnieszka Kuriata
(Uniwersytet Wrocławski)

„WORKSHOP. HUMAN RIGHTS – CONTEMPORARY THREATS AND CHALLENGES”. SPRAWOZDANIE Z MIĘDZYNARODOWEJ KONFERENCJI NAUKOWEJ, WROCŁAW 2016

ABSTRACT

“WORKSHOP: HUMAN RIGHTS – CONTEMPORARY THREATS
AND CHALLENGES”: A REPORT FROM AN INTERNATIONAL
ACADEMIC CONFERENCE, WROCLAW 2016

On May 30–31, 2016, an international academic conference “Workshop: Human Rights – Contemporary Threats and Challenges” took place at the Faculty of Law, Administration and Economics of the University of Wrocław. The participants included representatives of many research centers from both Poland (Jagiellonian University and the University of Lodz, among others) and abroad (the University of Manchester, the University of Oslo, and Victoria University of Wellington). During the conference the participants presented their research on broadly-understood human rights and their functioning in the contemporary world.

KEYWORDS: report, human rights, international conference, oriental laws research
SŁOWA KLUCZOWE: sprawozdanie, prawa człowieka, konferencja międzynarodowa, pracownia badań praw orientalnych

W dniach 30–31 maja 2016 r., na Wydziale Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego, odbyła się międzynarodowa konferencja naukowa pt. *Workshop: Human rights – Contemporary threats and challenges*. Była to pierwsza konferencja zorganizowana przez Pracownię

Badań Praw Orientalnych działającą przy Katedrze Doktryn Politycznych i Prawnych Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego oraz przez Międzywydziałowe Koło Kultur Bliskiego i Dalekiego Wschodu.

Pracownia Badań Praw Orientalnych (PBPO) jest ośrodkiem analityczno-badawczym zajmującym się problematyką prawa państw szeroko rozumianego Bliskiego i Dalekiego Wschodu. Pracownia działa przy Katedrze Doktryn Politycznych i Prawnych na Wydziale Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego. Powstała w 2013 r. z inicjatywy prof. dr hab. Mirosława Sadowskiego. Członkowie zrzeszeni w jej ramach prowadzą badania nad relacjami tego prawa z prawem polskim i europejskim, jak i również dokonują analiz różnych wydarzeń społeczno-politycznych w krajach regionu. Pracownia Badań Praw Orientalnych pełni niewątpliwie rolę forum komunikacyjnego umożliwiającego wymianę doświadczeń i wiedzy między naukowcami, praktykami i przedsiębiorcami zainteresowanymi tematyką prawa Orientu. W jej ramach poruszane są bowiem zagadnienia dotyczące zarówno cywilnego, karnego oraz rodzinnego prawa muzułmańskiego, a także prawa krajów Dalekiego Wschodu, takich jak Japonia i Chiny. Członkowie Pracowni występując na prestiżowych, międzynarodowych i ogólnopolskich konferencjach naukowych podejmują szereg tematów, związanych również z problematyką praw człowieka, w tym zbrodni przeciwko ludzkości oraz zbrodni ludobójstwa. Wraz z Międzywydziałowym Kołem Kultur Bliskiego i Dalekiego Wschodu Pracownia organizuje od kilku lat cykl certyfikowanych wykładów pt. *Orient Daleki i Bliski*, który cieszy się nieustannie dużym zainteresowaniem, zarówno ze strony studentów Uniwersytetu Wrocławskiego, jak i mieszkańców Wrocławia. Obecnie Pracownia Badań Praw Orientalnych jest jedną z najprężniej rozwijających się w kraju instytucji, które zajmują się problematyką prawa Bliskiego i Dalekiego Wschodu¹.

Głównym celem konferencji zorganizowanej przez PBPO było przedstawienie wyników badań prowadzonych przez naukowców z różnych ośrodków naukowych, dotyczących szeroko rozumianej problematyki

1 Więcej informacji o działalności Pracowni Badań Praw Orientalnych, o profilach zainteresowań poszczególnych jej członków oraz bieżących działaniach i planowanych konferencjach czy spotkaniach naukowych można znaleźć na dynamicznie rozwijającej się stronie internetowej pod adresem: <http://prawaorientu.prawo.uni.wroc.pl> [dostęp: 6 listopada 2016].

praw człowieka, mechanizmów ich ochrony oraz egzekwowania we współczesnym świecie.

Podczas pierwszego dnia moderatorem wszystkich paneli była członkini komitetu organizacyjnego konferencji, Aleksandra Spychalska. Jednak zgodnie z tradycją, na samym początku zgromadzonych gości, zarówno z Polski jak i zza granicy, powitał Dziekan Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii prof. Włodzimierz Gromski, a następnie przekazał głos dr Agacie Wnukiewicz-Kozłowskiej z Katedry Prawa Międzynarodowego i Europejskiego Uniwersytetu Wrocławskiego. Jako drugi w pierwszym panelu wystąpił gość z think-tanku Thinkdom Wiktor Pastucha, który wygłosił niezwykle ciekawą prelekcję pt. *Brand is a Weapon* poświęconą propagandzie Państwa Islamskiego i wykorzystywaniu przez tę organizację narzędzi współczesności, czyli środków masowego przekazu, mediów społecznościowych oraz filmów propagandowych, do szerzenia swojej ideologii.

Po krótkiej przerwie, którą uczestnicy przeznaczyci na zapoznanie się ze sobą, nadszedł czas na prezentacje prelegentów drugiego panelu. Wystąpiły w nim Magdalena Nazimek, Monika Nawrocka, Paulina Marucha oraz Ewa Górską.

Jako pierwsza zaprezentowała się Magdalena Nazimek z Uniwersytetu Łódzkiego, która w swojej prelekcji zatytułowanej *Refugee Procedure In Poland And Its Influence On The Effectiveness Of Human Rights* opowiedziała o procedurze dotyczącej przyjmowania uchodźców w Polsce.

Następnie wystąpiły we wspólnej prezentacji reprezentantki Uniwersytetu Przyrodniczego w Lublinie – Monika Nawrocka oraz Paulina Marucha. Przygotowały oraz zaprezentowały one wystąpienie oparte na własnych badaniach pt. *Man And Women Migration In Poland: The Gender Dynamic Changes Since 1990*. Autorki wskazały w nim, że w ostatnich latach mamy do czynienia z bardzo dynamiczną zmianą w kontekście migracji kobiet i mężczyzn w Polsce, przy czym wskazuje się że dynamika imigracji jest większa niż dynamika emigracji. Stanowi to więc ważne i ciekawe zjawisko z dziedziny społeczno-demograficznej. Jak wskazały prelegentki – Monika Nawrocka oraz Paulina Marucha – zauważalne anomalie we wskaźniku migracji widoczne były już w 1946 r., kiedy to osiągnął on wartość ujemną -654,8 tys., przy czym po 1950 roku ustabilizował się na poziomie -4,4 do 5,8 tys. Niestety po 1960 r. saldo migracji znów powróciło do wartości ujemnych, co utrzymuje się do dnia dzisiejszego. Jak wskazywały prelegentki, tylko w latach 1955–1956 oraz

w roku 1959 zauważono pozytywne saldo migracji międzynarodowych w Polsce. Prognozy na lata 1990–2023 wskazują, że problem imigracji będzie dotyczył 59% mężczyzn i 41% kobiet w Polsce.

Jako ostatnia w tym panelu wystąpiła Ewa Górską z Uniwersytetu Jagiellońskiego, która zaprezentowała referat pt. *Effectivity Of Human Rights Protection System In The XXI Century. The Case Of Occupied Palestinian Territories*.

Następnie przyszedł czas na dyskusję, która jak to zwykle bywa, okazała się niezwykle pouczająca, a ze względu na kontrowersyjne kwestie podejmowane przez uczestników spotkania, także burzliwa. Kolejnym punktem programu był lunch, przygotowany przez restaurację „Motyla Noga”, usytuowaną w dawnym wrocławskim więzieniu miejskim.

Na popołudniowy panel zostały zaplanowane wystąpienia Oksany Koshulko oraz Łukasza Kołtuniaka.

Pierwsza uczestniczka, Oksana Koshulko, przyjechała na konferencję z Association for Women in Slavic Studies na Ukrainie. Skupiła się ona na aktualnej kwestii kryzysu migracyjnego z punktu widzenia Ukrainy, prezentując wystąpienie zatytułowane *Ukrainians In The Light Of Migration Crisis In Europe*. Kolejny z prelegentów, Łukasz Kołtuniak, reprezentując Uniwersytet Jagielloński, opowiedział o prawach człowieka w referacie pt. *Human Rights In The Balcan States” 20 Years After Dayton. The Region On The Difficult Path To EU*.

Również i po tej części spotkania uczestnicy zostali zaproszeni na przerwę kawową, którą poprzedziła ciekawa dyskusja.

Ostatni panel podczas pierwszego dnia obrad otworzyło wystąpienie Andrzeja Bryła z Uniwersytetu Wrocławskiego, który przedstawił w nim swoje uwagi i spostrzeżenia na temat zbrodni przeciwko ludzkości w wystąpieniu *Crimes Against Humanity – In Pursuit Of An International Convention*. Jako ostatnia wystąpiła Aleksandra Spychalska, reprezentantka Pracowni Badań Praw Orientalnych Uniwersytetu Wrocławskiego, która jednocześnie zakończyła merytoryczną część pierwszego dnia obrad.

Aleksandra Spychalska rozpoczęła swoje wystąpienie od przypomnienia pracy Lecha Nijakowskiego², który wyraził w niej nadzieję że wiek XXI

2 L.M. Nijakowski, *Cień XX wieku. Możliwość ochrony ludności cywilnej w czasie czystek etnicznych i ludobójstw*, „Bezpieczeństwo i Ochrona. Kwartalnik Naukowy Wyższej Szkoły Bezpieczeństwa i Ochrony” 2008, t. 1–2, <http://www.download.lechniakowski.com/CienXXwieku-BiOnr1-2.pdf> [dostęp: 6 listopada 2016].

będzie wiekiem, który „pogrzebie ludobójstwo”. Tymczasem jednak, jak stwierdziła mgr Spychalska, zbrodnia ludobójstwa stanowi wciąż jedno z najpoważniejszych zagrożeń dla praw człowieka, czego przykłady możemy oglądać w mediach codziennie. Jak wskazała prelegentka, ze zbrodnią ludobójstwa mamy współcześnie do czynienia m.in. w Syrii i Iraku – w związku z ekspansją tzw. Państwa Islamskiego, gdzie tysiące Żydów i Chryścijan jest systematycznie prześladowanych i zabijanych, w Nigerii – gdzie fundamentaliści islamscy z ugrupowania Boko Haram, chcą siłą narzucić prawo szariat, a dla realizacji tego celu zabili już ponad 18 tysięcy wyznawców Chrystusa, czy w Birmie – gdzie buddyjskie bojówki pod wodzą Ashina Wirathu systematycznie atakują i eksterminują birmańskich muzułmanów. Jak trafnie stwierdziła Aleksandra Spychalska, problematyka zapobiegania tego typu zbrodniom nie jest zjawiskiem nowym, była bowiem przedmiotem licznych analiz czy raportów różnych organizacji międzynarodowych. Jednak, co najbardziej znamienne to pytanie, które nadal pozostaje bez odpowiedzi: czy istniejące regulacje międzynarodowe są wystarczające, by zbrodni ludobójstwa zapobiegać? W wystąpieniu mgr Spychalska przedstawiła przede wszystkim zagadnienia związane ze skutecznością międzynarodowego systemu zapobiegania zbrodni ludobójstwa, omawiając podstawowe regulacje prawne, które są z tą kwestią związane (przede wszystkim uregulowania *Konwencji w sprawie zapobiegania i karnia zbrodni*). Prelegentka zwróciła dużo uwagi nie tylko na same regulacje, ale i na ich efektywność wymieniając podstawowe cechy, które niejednokrotnie uniemożliwiają sprawną realizację wynikających z nich zobowiązań jak np.: liczne niejasności i brak precyzji w regulacjach, które pozostawiają bardzo duży luz decyzyjny oraz sprzyjają nadużywaniu władzy dyskrecyjnej w ich interpretacji. Co ciekawe, mgr Spychalska zastanawiała się także, czy ich skuteczność nie zależy czasem wyłącznie od woli międzynarodowych podmiotów politycznych, a w zasadzie od chęci do ich przestrzegania. Takie pojmowanie tego problemu wyklucza nawet te najbardziej doskonałe rozwiązania prawne. Jak trafnie podsumowała, współcześnie prawdziwym wyzwaniem jest zatem przede wszystkim wygenerowanie woli politycznej i stworzenie zdolności do wypełnienia zobowiązań wynikających z międzynarodowych regulacji prawnych. I przede wszystkim od tego zależeć będzie skuteczność międzynarodowego systemu zapobiegania zbrodni.

W godzinach wieczornych goście i uczestnicy spotkania zostali zaproszeni do obejrzenia filmu *Watchers of the sky* a następnie do integracji w ramach bankietu.

Następny dzień konferencji *Human rights – contemporary threats and challenges* podzielony był na trzy sesje tematyczne. Pierwsza z nich dotyczyła problematyki zbrodni honorowych. Podczas jej obrad wystąpiły przedstawicielki różnych ośrodków badawczych, prezentując wyniki swoich badań oraz wyciągnięte na ich podstawie wnioski. Kolejno zaprezentowały się Katarzyna Sadowa, Joanna Ptak oraz Hellen Parra-Florez.

Katarzyna Sadowa, podczas swojego wystąpienia *Contemporary Migration Trends and the Risk of 'Honour' Violence's Increase in Europe* zwróciła przede wszystkim uwagę na raport Rady Europy z 2003 r., w którym podkreślono, iż problem tzw. zbrodni 'honorowych' dotyczy w coraz większym stopniu państw europejskich. Ta tendencja została ponownie zaobserwowana w raporcie Rady Europy z 2009 r. Prelegentka omawiając kwestię zabójstw honorowych wskazała m.in. na obszar, gdzie ich występowanie wydaje się być największe, a więc teren państw o znacznym odsetku mniejszości pochodzącej z krajów bliskowschodnich, północnoafrykańskich czy środkowoazjatyckich, czyli przede wszystkim tych dla których charakterystyczne jest występowanie tzw. kultur honoru. Równocześnie, jak słusznie zauważyła mgr Katarzyna Sadowa, z raportu UNHCR wynika, że w 2015 r. ponad milion migrantów przybyłych do Europy pochodziło właśnie ze wskazanych regionów. Celem wystąpienia było więc przedstawienie różnych statystyk i badań, które zobrazowałyby skalę zjawiska „zbrodni honorowych” na terenie wybranych państw Europy, jak i podkreślenie konieczności wypracowania pewnych środków natury prawnej, które byłyby skuteczną bronią przeciwko ich występowaniu. Co warto podkreślić, prelegentka wskazywała, że środki takie, powinny zostać wprowadzone również w tych krajach, w których wydaje się, że problem „zabójstw honorowych” do tej pory nie występuje albo jego skala nie jest duża, ze względu na ich potencjalny charakter prewencyjny.

Zagadnienie „zabójstw honorowych” było również tematem wystąpienia Joanny Ptak z Uniwersytetu Jagiellońskiego (*Politicization Of Human Rights. The Example Of Honour Based Violence*) oraz Hellen Parra-Florez z Uniwersytetu w Manchesterze (*Cultural Defences of Honour Killings within Muslim Communities in the United Kingdom*).

Po niezwykle ciekawych wystąpieniach i gorącej dyskusji, nadszedł czas na kolejny panel, poprzedzony krótką przerwą kawową. Wystąpili podczas niego Claudio Coradetti oraz Joanna Siekiera.

Claudio Coradetti z Uniwersytetu w Oslo wystąpił z referatem pt. *Emotional Politics and the "Militant Turn" of the European Court of*

Human Rights. The Case of the Party Bans. Prelegent swoje wystąpienie rozpoczął od próby zdefiniowania szeregu paradoksów pomiędzy kwestią demokracji i praw człowieka, jakie pojawiają się w sprawach kierowanych do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, zauważając jednocześnie pewien przełom w jego działalności. W swoim wystąpieniu skupił się na dwóch zastanawiających kwestiach. Po pierwsze, starał się on ocenić jak ten wspomniany paradoks pomiędzy prawami człowieka a demokracją normatywnie funkcjonuje w ramach zachodniego, liberalnego konstytucjonalizmu. Po drugie, próbował wykazać jak bardzo niektóre oceny Europejskiego Trybunału Praw Człowieka są problematyczne z punktu widzenia respektowania standardów demokracji (np. sprawa Refaha Partisi ze względów zarówno formalnych, jak i merytorycznych). W przypadku tej analizy prawnej, prelegent zasugerował, że zdecydowanie bardziej ustandaryzowane schematy powinny być wykorzystywane przez Trybunał w procesie formułowania swojego stanowiska.

Kolejna z uczestniczek, Joanna Siekiera z Uniwersytetu w Wellington w Nowej Zelandii, wygłosiła referat o tytule *Protection Of Maori Heritage In The New Zealand Legal System.*

Po przerwie uczestnicy zgromadzili się aby wysłuchać wystąpień ostatniego panelu, podczas którego dwie reprezentantki Pracowni Badań Praw Orientalnych – głównego organizatora spotkania – przedstawiły prowadzone przez siebie badania. I tak, Agnieszka Kuriata opowiedziała o regulacjach prawnych dotyczących muzułmańskiego stroju w Iranie (*The Hijab in modern Iran – legal regulations*), natomiast Barbara Jelonek, skupiając się na temacie małżeństwa w Japonii przedstawiła referat *Why Minpō Stil Injures Japanese Women?*. Były to jednocześnie dwa ostatnie wystąpienia.

Agnieszka Kuriata nakreśliła zgromadzonym problem regulacji prawnych dotyczących konieczności noszenia muzułmańskiego stroju (hidżabu) w Iranie. Jest to o tyle ciekawe zagadnienie, iż jest to przepis prawny występujący wyłącznie w ustawodawstwie Iranu, czyniąc go jedynym krajem muzułmańskim, w którym regulacje dotyczące religijnego stroju zostały dodatkowo sformułowane jako artykuł w Kodeksie Karnym³. Źródło tych regulacji jest bowiem kwestią dyskusyjną. Według

3 Art. 638 Kodeksu Karnego Islamskiej Republiki Iranu: „Anyone who explicitly violates any religious taboo in public beside being punished for the act should also be imprisoned from ten days to two months, or should be flogged (74 lashes)”; „Każdy kto jawnie narusza zakazy religijne w miejscu publicznym, obok bycia ukaranym

niektórych teologów muzułmańskich pochodzą one z Koranu i sunny, a według innych wynikają wyłącznie z odpowiedniej interpretacji źródeł prawa muzułmańskiego. Art. 638 Kodeksu Karnego przewiduje więc karę w postaci pozbawienia wolności od dziesięciu dni do dwóch miesięcy albo karę grzywny dla tych kobiet, które nie noszą właściwego hidżabu w miejscu publicznym. Jak przekonywała mgr Kuriata, podstawową kwestią jest brak definicji „właściwego hidżabu”, co w oczywisty sposób prowadzi do nadużyć interpretacyjnych i rozciągnięcia decyzji co do ukarania potencjalnego sprawcy przestępstwa na policję obyczajową, która została powołana do pilnowania moralności na ulicach miast. Dodatkową kwestią jest efektywność tych środków prawnych, która w dzisiejszych czasach bardzo często sprowadza się wyłącznie do pokazowych akcji łapania przypadkowych kobiet, które w uznaniu funkcjonariuszy są ubrane w sposób nieodpowiedni i przewożenia ich na posterunek policji, gdzie następnie wykonuje się telefon do rodziny aby poinformować o przewinieniu i prosi się, aby przy okazji odebrania przez rodzinę tej kobiety, zostało jej dostarczone odpowiednie ubranie, czyli najczęściej tradycyjny czador. Pomimo tego wiele Iranek nie przestrzega regulacji w pełni, odślaniając coraz większą część włosów i pokazując się w ten sposób na widok publiczny. Kobiety ubierają też zakazane obcisłe ubrania oraz ostentacyjnie się malują wyrażając w ten sposób swój sprzeciw przeciwko kolejnej próbie wykorzystywania hidżabu jako narzędzia do walki politycznej, narzędzia opresji kobiet, które powinno być raczej symbolem islamskich wartości, a przede wszystkim skromności⁴.

Barbara Jelonek, doktorantka w Katedrze Doktryn Politycznych i Prawnych oraz członkini Pracowni Badań Praw Orientalnych podczas swojego wystąpienia opowiedziała o podstawach prawnych regulujących instytucję

za ten czyn, podlega karze pozbawienia wolności w wymiarze od 10 dni do 2 miesięcy albo karze chłosty w wymiarze 74 batów”, tłum. własne (Islamic Penal Code of the Islamic Republic of Iran, <http://www.iranhrdc.org/english/human-rights-documents/iranian-codes/3200-islamic-penal-code-of-the-islamic-republic-of-iran-book-one-and-book-two.html> [dostęp: 27 października 2016]) oraz adnotacja do wyżej przytoczonego przepisu „Women who appear in public without a proper hijab should be imprisoned from ten days to two months or pay a fine of 50,000 to 500,000 Ryal”; „Kobieta, która pojawia się w miejscu publicznym bez odpowiedniego hidżabu, podlega karze pozbawienia wolności w wymiarze od 10 dni do 2 miesięcy albo karze grzywny w wysokości od 50,000 do 500,00 riali”, tłum. własne (*Ibidem*)”.

4 Więcej na ten: A. Kuriata, *Regulacje prawne dotyczące hidżabu we współczesnym Iranie*, [w:] *Wrocławskie Studia Erazmiańskie*, t. 9: *Kobieta w prawie i polityce*, Wrocław 2015.

małżeństwa w Japonii. Współcześnie, ewoluująca od wieków instytucja małżeństwa, regulowana jest przez m.in. Konstytucję i inne ustawy szczegółowe. Jak podkreślała, w związku z tym, że tematyka małżeństwa jest w Kraju Kwitnącej Wiśni bardzo silnie związana z kulturą jak i społeczeństwem, dawne tradycje oraz współczesne problemy, oddziałują na społeczeństwo i implikują powstawanie nowych zjawisk społecznych czy trendów. Nieodzowne więc było wskazanie pewnych historycznych implikacji tej instytucji, a także tendencji od 1950 do 2015 roku. Prelegentka wykorzystała do tego oficjalne badania licznych organizacji rządowych, jak i organizacji non-profit od 1950 roku (tj. np. badania statystyczne The National Institute of Population and Social Security Research w Japonii dotyczące ankiety zatytułowanej Japanese National Fertility Survey – National Survey on Marriage and Birth in Japan, gdzie główną uwagę prelegentka poświęciła badaniu z 2010 roku, przedstawionemu w opracowaniu wydanym w październiku 2011 roku, ponieważ zawiera ono dane z poprzednich ankiet.) Przedstawiane przez mgr Jelonek analizy dotyczyły zarówno małżeństwa, rozvodu, typów małżeństw, wieku zawarcia małżeństwa, wieku pierwszego spotkania przyszłych małżonków, powodów zawarcia małżeństwa, a także roli kobiety, jako matki i żony, zjawiska soushoku danshi oraz matahara. Mgr Barbara Jelonek podczas swojego wystąpienia zaprezentowała również niezwykle ciekawe kazusy prawne np. wyrok Sądu Najwyższego w Tokio dotyczący wspólnych nazwisk oraz ojcostwa, a także kazusy dotyczące problematyki legalności zawieranych ślubów m.in. w kosmosie, z postacią anime, z poduszką czy też ślubu robotów.

Sesję jak i całą konferencję, uroczystie zamknęła Aleksandra Spychalska, która podziękowała zgromadzonym gościom oraz zaprosiła wszystkich zainteresowanych do udziału w przyszłorocznej edycji wydarzenia. Zapowiedziała też publikację wygłoszonych podczas konferencji referatów w nowym czasopiśmie wydawanym przez Pracownię Badań Praw Orientalnych „Oriental Law Research”.

Bibliografia

Islamic Penal Code of the Islamic Republic of Iran, <http://www.iranhrdc.org/english/human-rights-documents/iranian-codes/3200-islamic-penal-code-of-the-islamic-republic-of-iran-book-one-and-book-two.html> [dostęp: 27 października 2016].

- Kuriata A., *Regulacje prawne dotyczące hidżabu we współczesnym Iranie*, [w:] *Wrocławskie Studia Erazmiańskie*, t. 9: *Kobieta w prawie i polityce*, Wrocław 2015.
- Nijakowski L.M., *Cień XX wieku. Możliwość ochrony ludności cywilnej w czasie czystek etnicznych i ludobójstw*, „Bezpieczeństwo i Ochrona. Kwartalnik Naukowy Wyższej Szkoły Bezpieczeństwa i Ochrony” 2008, t. 1–2, <http://www.download.lechnijakowski.com/CienXXwieku-BiOnr1-2.pdf> [dostęp: 27 października 2016].
- Pracownia Badań Praw Orientalnych, <http://prawaorientu.prawo.uni.wroc.pl> [dostęp: 6 listopada 2016].